

БОЗ ҮЙ ИЧИНИН МЕЙКИНДИКТЕРГЕ БӨЛҮНҮШҮ

РАЗДЕЛЕННЫЕ ЧАСТИ ПРОСТРАНСТВА В ЮРТЕ

DIVIDING SPACES IN THE YURT

Аннотация: Бул макала, негизинен Манас эпосундагы маалыматтарга таянып боз үйү ичиндеги мейкиндиктерге карата бөлүнгөн мамилени изилдейт. Бул мейкиндиктер, боз үй ичинде жашагандардын аралашпай, ирээттүү жайгашуусуна шарт түзгөн.

Түйүндүү сөздөр: Манас эпосу, төр, эр жак, эпчи жак жана босого.

Аннотация: В этой статье проводятся исследования по практике использование пространства в кыргызской юрте, основанной на информации из эпоса Манаса. Статья старается утверждать, что разделенные части пространства в юрте привели к лучшей организации жизненного порядка, особенно разного пола в повседневной социальной и экономической жизни.

Ключевые слова: Эпос Манас, төр, эр жак (левая сторона), эпчи жак (правая сторона) и порог

This article does research on space using practice in the Kyrgyz nomadic yurt basing on the information from the Manas epic. It claims that the divided spaces in the yurt caused better organization of gender-based life order in the daily social and economic lives.

Key words: epos of Manas, tor, er jak (left side), epchi jak (right side) and entrance

Тарыхты, илгери жашап өткөн кайсы бир улуу инсандарды, тарыхта болуп өткөн окуяларды, ырым-жырым жана каада-салттарды адам баласы дайым эстейт, эскерет. Бирок ошол тарыхтын жаралышына, ошол улуу инсан менен тарыхта бурулушка алып барган окуялардын чыгышына түз себепкер болгон чөйрө же географиялык мейкиндик дайым көз жаздымда калып келет.

Кыргыз элинин тарыхына, ошол эле Манас эпосундагы маалыматтар аркылуу карап көрсөк, Кыргыз тарыхы, дайым жер которуу менен түздөн-түз байланыштуу. Тактап айтканда, Кыргыз салты, адаттары, тарыхы жана маданий мурасы бир эле географиялык мейкиндикте калыптанган эмес. Ар бир географиялык мейкиндикке жер которуп көчкөн сайын, Кыргыз тарыхы менен маданияты катмарлашып байып турган. Себеби жер которуу менен бирге жаңы турмуш баштап, тарыхын, маданий мурасын, салтын жана ырым-жырымын жаңылап, өзгөртүп турган.

Кыргыз тарых илиминде жогоруда аталган географиялык мейкиндиктерди алмаштыруу же жер которуу жараяны, Енисей доору, Алтай доору, Чыгыш Түркстан доору, Теңир Тоого келиши ж. б. деген хронологиялык негизде доорлорго бөлүп терминдештирилет [1].

Биз мунун түбөлүктүү журт издөө жараяны деп карасак болот. Манас эпосундагы Манастын жер ча-

лып жүрүп Талас жергесин жактырып кийин көчүп келгени, аталган түбөлүк журт издөө жараянын эпос ичиндеги эң жакшы чагылдырылышы. Мухаммед Хайдар Дуулатиге таандык Тарих-и Рашиди эмгегинде, Маджму ат Таворих (XVI) же андан кийин Сиюй Чжи (XVIII) деп аталган жазма булактарда кыргыздардын Теңир-Тоо тегерегине отурукташып, жер бөлүшкөнү тууралуу маалыматтар [2] түбөлүк журт издөө жараянын ийгиликтүү жыйынтыкталганын көргөзөт.

Адамзаттын өнүгүшү жана дайым алдыга жылышы алардын мейкиндикти ирээттүү пайдаланышына байланыштуу [3]. Айтайын дегеним, мейкиндикти ирээттүү колдонуу жайлоо-кыштоодогу журт менен токтоп калган эмес. Буга ошол жайлоо-кыштоодогу ар бир үйбүлөнүн же ар бир кыргыз боз үйү ичиндеги кенири мейкиндиктин ирээттүү колдонулушу жакшы мисал. Кыргыз салттуу түшүнүгүндө, боз үй ичинин да ирээттүү түрдө чакан мейкиндиктерге бөлүнгөнү, бул кыргызга таандык кылымдардан бери калыптанган Кыргыздын турак-жайга байланыштуу өзгөчө салты [4].

Төр

Төр, бул кыргыз боз үйүндө салт катары калыптанган сыйлуу бөлүк же орун. Төргө салт катары кароо да туура болот, себеби ар бир кыргыздын үйүндө төр бар жана төрдү урматташат. Төр дайым таза кармалат

жана көлдөлөн, баалуу аң тери же жер төшөк салып сый мамиле жасалат [5].

Мисалга:

Эр Алмамбет киргенде,
Улуктугун урматтап,
Келгин, баатыр келгин, деп,
Төрдөн орун көрсөттү,
Төр жагына өткөрдү.

деп берилген Манас эпосундагы беш сапты чечмелеп көрөлү. Эр Алмамбет босогодон аттап ичкери кирген кезде анын “улук”, “лидер” “эл баштаган, эл керегине жараган” баатырдыгын урматтап, ага “төргө өтүңүз, сиз төргө отурганга ылайыксыз” деген мааниде босого, эр жакты басып аралатып өткөрүп, төр деп аталган сыйлуу чакан мейкиндикке отургузду, дейт. Демек, кыргызда улук, лидер, баатыр, башчы же конокту кимиси болсо да “төргө өткөрүү” бул сыйдын төрөсү болгон. Эгер ошол эле баатырды, башчы же улукту төргө өткөрбөй боз үй ичинде туш келди отургузуп, мейли кой мейли тай союп эт тартса да өзүнө арналып союлган малдан мурун, төргө отурбаганына таарынып кетээри шексиз. Демек, кыргыздын салтык мамилесинде, сый бул атайын арнап мал союудан мурун ал кишиге жасалган мамиле, же өзүнө, абалына жарашкан орунга отургузуу салты. Келген конок, катыган нан жана карандай чай ичип, бирок өз абалына жараша боз үй ичинде отуруп, тийиштүү жакшы мамилени көрсө конок таарынбай кете бериши мүмкүн. Манас эпосундагы төмөндө берилген жөнөкөй саптар да төрдүн кыргыз салтында канчалык таасирдүү орун экенин ачык көргөзүп турат.

Ак кийизден жайышып,
Ал кийиздин үстүнө,
Арстан Манас баатырды,
Олтургузуп алышып,
Жетимиш киши көтөрүп,
Төбөсүнө орундун,
Төр жагына өткөрүп,
Хан көтөрдү муну, деп,
Калайыкка көргөзүп [6]

деген сымал көптөгөн төргө байланышкан саптар, Кыргыз салтында “сыйдын башы конокко арнап мал союу эмес, ириде төргө өткөрүү”, “өзүнө бап келген жерге отургузуу” экенин көргөзөт.

Бирок, боз үй ичиндеги бул түзүлүш эч качан бузулган эмес, дайым сакталган деп так кесе айтууга болбойт. Себеби, Манастын хан ордосун караганыбызда төр, эр жак, эпчи жак деген түзүлүш бир аз жалпылашып кеткен:

Эшиктин тышын ойдурган,
Бүркүт менен жолборстун,
Сүрөтүн чегип койдурган.
Анардай кызыл түндүгү,
Кардай аппак үзүгү,
Көргөн жанды таңдантып.
Тигип койгон ак үйдү.
Бекер күндөр болгондо,
Төрөсү менен Каныкей,
Төр жагында жатуучу,

Аким-бийи бир жакта,
Ойун ойлоп жатуучу,
Ортосунда кырк чоро,
Ордо салып атуучу.
“Эпчи жакта” Тазбаймат,
Казан асып жатуучу,
Ошончонун баарысы,
Жай-жай менен батуучу,
Жыйын кылган мезгилде,
Жети жүз адам батуучу,
Ырасын айтсам учурбай,
Үй чоңдугу ушундай.

Жогоруда берилген саптардагы *Эпчи жакта Тазбаймат, Казан асып жатуучу, Үй чоңдугу ушундай Жети жүз адам батуучу* деген саптар Манастын хан ордосундагы жыйын үй деп аталган чоң өргөөлөрдө төр, эр жак, эпчи жак деген түзүлүш аралаш колдонулуп, Тазбаймат сыяктуу Манастын чоролору ошол ордодугу жыйын үйдү ашканасын кошо тейлешкен. *Жети жүз адам батуучу, Ортосунда кырк чоро, Ордо салып атуучу* деген саптар болсо, жыйын үйүнүн өтө чоң болгонун метафоралык негизде сүрөттөп берет.

Ал эми, *Дастаркон жыйып Каныкей, Конок камын көргөнү, Ашкана үйгө жөнөдү* [7], деген саптарда болсо, Манастын ордосундагы конок үй, ашкана үй, жыйын үй, сыяктуу ар бири үчүн өзүнчө боз үйлөрдүн тигилгени, ашкана бир эле боз үйдүн бир капталында орун албай, өзүнчө үй катары орун алганын көргөзөт.

Эр жак

Жусуп Мамайдын вариантын караганыбызда, боз үй ичиндеги эр жак тууралуу төмөнкү саптар кездешет:

Эшик ачып уландар,
Урматтап баары калышты.
Эр жагына койдурган,
Кызыл алтын керебет,
Керебет алтын тактага,
Кебезден бүткөн макмалга,
Тоодой болгон хан Кошой –
Эрен барып олтурду [8]

Эр жагына койдурган, Керебет алтын тактага, Кебезден бүткөн макмалга, Тоодой болгон хан Кошой – Эрен барып олтурду деген төрт саптагы эр жак сөзүн чечмелөө менен бирге, Хан Кошойдун эр жакты эркекке тиешелүү тарап катары эле колдонбостон, *Алтын керебет такты койдурганы*, өтө көңүл бурууга ылайык олуттуу маалымат. Ошого окшош эле маалымат төмөнкү саптарда да кездешет:

Эр Төштүктүн үстүнө,
Эшик ачып баштады.
Эр жагында тактыда,
Кебезден бүткөн башкача,
Тоодой болгон Эр Төштүк,
Олтурган экен чалкайа [9]

Бул саптарда кездешкен, Көчмөн турмушта, такты же керебет сыяктуу колго жасалма отургучтун колдонулганы кызык көрүнүш. Бул көрүнүштү, Жусуп

Мамайдын чөйрөсүнөн же Кызыл Суу тараптагы Уйгур жана Кытайлардын шаар маданиятынан таасирленген деп кароого болот. Аталган вариантта, жеке эле эр жак тууралуу маалыматта эмес, башка көптөгөн учурларда, отурукташкан маданияттын таасири күчтүү сезилип турат. Мисалга алсак буга, *Ошол кезде Манастын, Коргонунун алдында; Чамгарагы жылткалай, Заңгыраган чоң сарай; же Алып келип элчини, Күн тийбеске киргизди* деген саптар күбө. Бул жердеги “күн тийбеске киргизди” деген сапты тереңирээк ача турган болсок, эпосто күн тийбес деп аталган жер астында казылып жасалган, өзгөчө оокаттар коюлуп, өзгөчө коноктор гана кире ала турган сырдуу бөлмөлөрдөн турган “кол менен жасалган курулуш” тууралуу айтылат.

Эр жак маселесине кайтып келе турган болсок, эр жактын төр менен чектешкен жеринде, бакан орнотулуп ага эркекти сырт кийимдери, ичик, чепкен жана баш кийимдери илинген. Андан ылдый карай, маанилүүлүгүнө карата күнүмдүк турмушта колдонулуучу эркекке таандык оокаттар, күнүмдүк кийимдер, анчылык буюмдары, ат-токулгалары, ж. б. орун алган. Үйгө келген эркек конок да эр жакта жаткырылып, кийим-кече, ээр токулгалары да эр жакта гана орун алган. Манас 1000 мааракесинде Бишкектеги Манас айылы деп аталган комплексте Манастын кан ордосу тигилип, анда ордонун ичинде эр жак тарапта Манас баатырдын жоо кийимдери, курал-жарактары жана ат-жабдыктары илинген.

Кыргыз баласы, боз үйдө төрөлүп, өнүп-өсүп, кийин өлгөн кезде кайрадан ушул боз үйдөн сөөгү чыккан. Эр жак жана эпчи жакка байланыштуу сөз кылууга ылайык бир көрүнүш, киши өлгөндө сөөктүн да ошол тарапка коюлушу болуп эсептелет. Кыргызстан Советтер Союзунун курамына кирип, отурукташып, там үй салып, көчпөй калса да, өлүм-житим болгон кезде салт катары боз үй тигип, өлгөн кишини аял болсо эпчи жакка, эркек болсо эр жакка сөөгү коюлган. Сырттан өкүрүп келгендер да эр жак эпчи жакка жүз буруп өкүрүп турушат [10].

Эпчи жак

Боз үй ичиндеги аялдарга тийиштүү тараптын эпчи же эпчи жак деп аталып калышы жана анын тарыхы көөнө түрк дооруна чейин кеткен. Себеби, эпчи сөзү, көөнө түрк тилинде үй маанисине келген эб жана иб деген уңгудан келип чыгат [11]. Айрыкча азыркы Түркиялык түрктөр арасында да *эб* деген сөз үй маанисин берсе, ошол эле *иб* сөзү, Алтай тараптагы Хакас тилинде “дайым үйдө отурган”, “үй иши менен алек болгон” деген маанини туюнтат. Ал эми Хакас тилиндеги *ир-ипчи* деген кош сөз, эр менен эпчи же *эр-аял* деген маанини берет.

Манас эпосундагы, эпчи жак тууралуу кээ бир саптарга көңүл бура турган болсок:

Тосо барып Каныкей,
Алып келип үйүнө,
Эшик ачып киргизип,
Эпчи жакка өткөрүп,
Жатарда бышкан тамактан,
Казы-карта, жалынан,
Козунун куйрук майынан,

Көбүрүп турган кымыздан,
Айабай тамак ичирип,

деген саптар, Кыргызда да эпчи менен аялдын өтө жакындыгын көргөзөт. Аял же аялга таандык эпчи, бул ошол аял дүйнөсүнө таандык мейкиндик жана оокаттар экени талашсыз. Тактап айтсак, жогорудагы бир канча сап да боз үйдүн эпчи жагында аялга тийиштүү эң негизги ашкананын орун алаарын көргөзөт. Териден жасалган сабаа, бул ашкана буюму жана дайым эпчи жакта орун алган. Аны эч качан эр жакка койгон учур болгон эмес. Ашкана буюмдарынан сырткары, жаңы үйлөнгөндөрдүн *көшөгөсү* (көшөгө-көөнө түрк тилиндеги *көшө*-бурч) да боз үйдүн бир бурчунда, эпчи жакта орун алган [13]. Көшөгө, азыркы учурда жаңы үйлөнгөн жаш жубайлар жатчу жер катары каралат, бирок мурунку учурда бул үйдөгү бойго жеткен кыздын жаткан жери да көшөгө деп аталган. Колунда бар үйбүлөлөр бойго жеткен кыздарына өзүнчө өргөө көтөргөн жана ал кыздардын көшөгөлөрү ошол өз өргөөлөрү ичинде болгон. А колунда жок кедей-кембагалдын үйүндө, көшөгө ошол кара боз үйдүн эле бир бурчу болгон. Алынын жетишине жараша бойго жеткен кызынын көшөгөсү, жука кездеме менен тосулуп коюлган [14].

Босого

Кыргыздын боз үйү ичиндеги мейкиндиктерге алгач киребериш катары каралган босогодон баштап ирээттүү карай турган болсок, кыргыз көчмөн турмушунда боз үйдүн киреберишинде орун алган төрт бурчтуу жыгачка *босого* дешкен. Босогонун каптал жыгачтары *босого таяк* деп аталып, эки жактан айланып келген керегелер босого таякка бекитилген. Ал эми Манас эпосундагы босого тууралуу төмөнкү саптар, босогого жөн гана таяк катары карабай маани берип жасалгалаганын так көргөзөт:

Ыгы менен кылдырган,
Баш босого сом алтын,
Жан босого ак күмүш,
Керегесин көктөбөй,
Сары жез менен тээктеп,
Төтөгөнүн этегин,
Төрт эли кундуз жээктеп.
Бастыргычы дейилда,
Баардык боосун терген жип,
Тегиричи кажары,
Чийи жибек чырмалуу,
Кырчоосунда чачысы,
Мончоктору тагылуу,
Сыпатын толук толтурган,
Эшиктин тышын ойдурган,
Бүркүт менен жолборстун,
Сүрөтүн чегип койдурган.

Боз үйдүн киреберишине коюлган жана атайын ашталып даярдалып *босого* деп аталган төрт бурчтуу жыгачтан улам, боз үйдүн киреберишин ээлеген чакан мейкиндик толук бойдон босого деп аталып калган. *Босого* деген ат, же *босого* деген сөз, бул “буюмдан географиялык мейкиндикке өткөн термин”.

Босогонун бир аты улага. Кыргыз турак-жай салтында же боз үй ичиндеги салттуу мамиледе *мейкин-*

дик иерархиясы босогодон башталган. Тактап айтканда, босого- боз үй ичиндеги географиялык мейкиндик иерархиясында эң төмөнкү деңгээлде турган жана күнүмдүк турмушта өтө көп колдонулган мейкиндик. Ошол себептен ага кээ бир учурда сыйга анча татыксыз мейкиндик маанисинде баскылык же тебеленди деп да коюшат. Себеби боз үй ичиндеги эч бир мейкиндик босогодой тебеленбейт. Төргө бараткан, төрдөн келаткан, ал тургай эр жак менен эпчи жакка өтө турган, үйгө кирген-чыккандын баары дайым босогоду тебелеп өтөт. Босогодо сый оокат да көрүүгө болбойт, тескерисинче, күнүмдүк турмушка керектелүүчү, отко жагылуучу отун, шыпыргы, бут кийим сыяктуулар турат. Ошол себептен, сырттан келген киши шашып киреберишке отуруп калса, босогого отурбай өйдө жыл же баскылыкка отурбай жыл өйдө деген сөздүн айтылышы салт болуп калган.

Кыргызда бардыгы босогодон башталат деген сөз да бар. Айтпаса да белгилүү, ириде үй ичи өзү босогодон башталат. Боз үй турмушу менен камыр-жумур кыргыз түшүнүгүндө, жаңы үйлөнгөн жубайлардын бирге баштаган турмуш жолун, боз үй ичиндеги мейкиндиктер менен ширелишип турган сыяктуу. Тактап айтканда, жаңы үйлөнгөн жаш жубайлардын жаңы турмушу, босогодон боз үйгө киргенге окшойт. Эгер боз үй ичин бир үйбүлөнүн же кишинин турмуш жолу деп элестетсек, алардын жашоолорунун башталыш чеги да босого. Жаш жубайлардын турмушу босого тегерегинде өтөт. Отун алып, от жагып, эр жак, эпчи жак жана төрдө отургандарга кызмат кылат. Бул кызмат кылуунун өзү салт болуп калган. Дароо төргө өтүп кетүү же дайым төрдөн орун алуу бул жаш жубайларга салт уруксат бербейт. Бирок убакыт өтүп, балалуучакалуу болгон сайын жаш жубайдын эмгеги сиңип, босого тарапты кийинки жаңы жаш жубайларга бошотуп, алар өздөрү жогорулап жылышат. Аял эпчи жак эркек болсо эр жак менен жогору жылат. Жылуу убакытты, эмгекти талап кылат. Бул кыргыздын өтө кызык жазылбаган салты. Улам жаңы үйлөнгөн жубайлар босогодон кирген сайын, жогорудагылар андан да жогоруга жылып, бул акырындап жылуу төргө барып такалат.

Жыйынтык

Жыйынтыкта, боз үй ичиндеги салттуу ирээттүүлүктү карай турган болсок, төр, босого, эр жак жана эпчи жак эч качан бирдей мааниге, бирдей мамилеге ээ болгон эмес. Төр дайым жогоруда, сыйлуу жерде, босого төмөндө. Демек, төр менен босого бул мейкиндиктин иерархиялык бөлүнүшү же салттуу иерархиялык ирээттүүлүк. Эр жак менен эпчи жак үй ичиндегилердин жыныстык же гендердик ирээтүүлүгү.

Ар бир нерсенин чеги бар. Аял менен эркектин күнүмдүк турмуштагы мамилесинде да чек барбы? Болсо кайсы жерге чейин? деген суроого бул макала боз үй ичиндеги мамилени мисал кылып көргөзөт. Жа-

шоодо аял менен эркек аралашып жүрө берген сыяктанат, бирок боз үй ичиндеги эр жак менен эпчи жак алардын ортосундагы көзгө көрүнгөн да көрүнбөгөн да кайсы бир чектердин бар экенин ачык далили. Эркектин да аялдын да мамилеси, ошол чектер ичинде калыптанат.

Айрыкча, кишилер арасында бай-кедей же улуу-кичүү деген социалдык иерархия кандай бар болсо, алар жашаган чөйрөдө төр-босого деген сымал географиялык мейкиндиктин иерархиясынын бар экенин, кыргыздын улуттук боз үйү ичиндеги мамиле көргөзүп турат. Төр бул дайым мейкиндик иерархиясынын эң жогорку статустук жери болсо, босого бул мейкиндик иерархиясынын эң төмөнкүсү. Жаштар, үйбүлө куруп коомдун турмушуна жаңы аралашканда, атайын ирээттүүлүктү сактап, убакытка жараша жана шартка жараша босогодон баштап акырындап жогору жылат жана кези келгенде же улгайганда төрдөн орун алат. Демек, кыргыз түшүнүгүндө, босогодон төргө карай кеткен узак жол, кыргыз элинин түшүнүгүндө “турмуштун бузулбас формуласы”.

Адабияттар

1. Айтбаев, М.Т. Историко-культурные связи киргизского и русского народов: по материалам Иссык-Кульской области Киргизской ССР, Фрунзе 1957, 102-103-бб.
2. Аксикенди, Сайф ад-Дин “Мажму ат-Таварих”, (тажикчеден котор: В. Ромодин), Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары, (катор: А. Мокеев, М. Кожобеков, Т. Абдиев), 1, Бишкек 2002, 286-б.
3. Алымбаев, Б. “Юрта киргизов в прошлом и настоящем”, Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. - М.: Наука, 2000. - С. 92-107. <http://www.kyrgyz.ru/?page=284>
4. Исаков, Б. XVIII ве XIX- йүзйылларда кыргызларын сосял ве экономик тарихи (Саяк уруусу (бойу) өрнеги), Бишкек-2009, 77-б.
5. Кочкунов, А. “Жилище в системе традиционной похоронно-погребальной обрядности кыргызского народа (на примере юрты)”, 16 июль 2010, Новая литература Кыргызстана, <http://www.literatura.kg/articles/?aid=912>
6. Курбатский, Г. Тувинцы в своем фольклоре, Кызыл 2001, 200-б). Манас-Семетей-Сейтек, 260 бет.
7. Miggelbrink, J. J. O. Habeck, N. Mazzullo & P. Koch. 2013. “Nomadic and Indigenous Spaces: paths and perspectives”. Nomadic and Indigenous Spaces: Productions and cognitions. Hg. Miggelbrink, J., J. O. Habeck, P. Koch & N. Mazzullo. Farnham: Ashgate, 1-33.
8. Савинов, Д. “Археологические данные о связи енисейских и тяньшаньских киргизов в конце I -начала II тысячелетия н. э.”, Вопросы этнической истории киргизского народа, Фрунзе 1989; А. Мокеев, Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане, Б., 2010.
9. Севертян, Э. Этимологический словарь тюркских языков, М., 1974, 287-б.
10. “Сиюй Чжи (Батыш аймактар баяны)”, (кытайчандан котор: Г. Супруненко), Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары (б. з. ч. II к. - XVIII к. Кытай булактарынан үзүндүлөр), (түз: К. Жусаев, А. Мокеев, Д. Сапаралиев), 2, Б., 2003.